

Тема 8. Національно-визвольна війна середини XVII ст.

Заснування Війська Запорозького

1. Причини та передумови Національно-визвольної війни

Соціально-економічні причини. Національно-визвольна війна мала цілий комплекс причин. В першій половині XVII ст. серед українського населення наростало незадоволення політикою польського уряду. Селяни страждали від посилення кріпосного права, нещадної панщини, яка сягала в західних регіонах 6 днів на тиждень. Головною метою селянства була ліквідація кріпосництва і панщини. У складній ситуації опинилось і українське міщанство. Жителі невеликих міст були залежні від великих магнатів, не мали права самоврядування, вимушені були платити високі податки і виконувати повинності. Великі міста мали в тій чи іншій мірі самоврядування (магдебургське право), проте панівне становище в міських магістратах займали поляки. Українські міщани були витіснені на околиці великих міст. Міщани вимагали права самоврядування, прагнули припинити панування іноземців в українських містах.

Нереєстрові козаки (січові, городові та волосні) вимагали розширення реєстру, щоб офіційно підтвердити свій козацький статус. Реєстрові козаки були незадоволені своїм становищем, свавіллям місцевої адміністрації. Поразка козацьких повстань у кінці XVI – першій половині XVII ст. та затвердження сеймом Речі Посполитої **«Ординації війська Запорозького реєстрового»** призвели до обмеження козацького самоврядування, скорочення реєстру. Козацька старшина вимагала надання шляхетських прав. Українська православна шляхта мала менші політичні права, ніж польська.

Національно-релігійні причини. Всі прошарки українського населення страждали від національного та релігійного тиску з боку польської влади. Утиски православної церкви, конфіскація церковного майна, насильницьке окатоличення викликало обурення населення. Польська мова витісняла в діловодстві руську (книжний варіант української та білоруської мови).

Політичні причини. Уряд Речі Посполитої захищав в першу чергу інтереси польських магнатів і шляхти. Тому боротьба українського населення за свої соціально-економічні, політичні та релігійні права неминуче перетворилась на боротьби за власну державність. Повстання очолив **Богдан (Зиновій) Хмельницький**, писар Чигиринського реєстрового полку.

Мал. 1. Богдан Хмельницький

2. Початок збройної боротьби проти Речі Посполитої. Кампанії 1648 - 1649 рр.

25 січня 1648 р. повсталі козаки здобули в польського гарнізону Запорозьку Січ на мисі Микитин Ріг, де на початку лютого 1648 р. на козацькій раді Богдана Хмельницького обрано гетьманом. Відразу ж розпочалася підготовка до загальнонародної національно-визвольної війни проти Польщі. Напочатку 1648 р. гетьман уклав воєнно-політичний союз з Кримським ханством та відправив посольство до турецького султана Ібрагіма і до донських козаків. Домовленість з кримським ханом дозволяла компенсувати нестачу козацької піхоти, а також уникнути війни на два фронти, що було б дуже небажаним у під час війни з Польщею.

Уряд спрямував на придушення повстання королівське (кварцяне) військо, на чолі з **Миколаєм Потоцьким і Мартином Калиновським**. Щоб придушити осередок повстання, вирішено вислати на Запоріжжя два загони, один мав іти суходолом, а інший - пливати на човнах Дніпром. Хмельницький виступив на зустріч полякам, маючи під собою 8 тисяч козаків та 20 тисяч татар, 19 квітня козаки зустріли поляків на **Жовтих Водах**, оточивши ворожий табір Хмельницький регулярно атакував його, перетягнувши на свою сторону реєстровців, **5 - 6 травня 1648 р.** польське військо було розбите козаками.

Звістка про розгром польського війська стала справжньою несподіванкою для коронного гетьмана, який вирішив відступати під **Корсунь**, але козаки випередили поляків і **16 травня** оточили та знищили передові загони польського війська, де перебував Потоцький, коронного гетьмана було взятв полон. Перемоги під Жовтими Водами та Корсунем стали сигналом для поширення повстання по всій Україні. До кінця липня було визволено всю територію Лівобережжя, а до кінця серпня - Брацлавське, Київське та Подільське воєводства.

Воєнні дії відновились восени 1648 р., неподалік *містечка Пилявці* зійшлись українська та польська армії, битва закінчилась повної перемогою козаків та остаточним розгромом поляків. Козацьке військо вирушило далше на захід, розпочавши 26 вересня облогу Львова, але обмежившись викупом Хмельницький вирушив до Замостя. Начальник гарнізон наказав спалити передмістя, це значно ускладнило становище козаків, гостро відчувалась нестача гармат, набоїв та продовольства, спалахнула епідемія чуми, від якої загинув зокрема і Максим Кривоніс. Все це змусило Богдана Хмельницького вдатись до переговорів з польським урядом та **14 листопада 1648 р.** відступити з-під Замостя. **23 грудня 1648 р.** гетьман Хмельницький урочисто в'їхав до Києва, де його зустрічав єрусалимський патріарх *Паїсій* і київський митрополит *Сильвестр Косів*, які урочисто привітали гетьмана як визволителя свого народу та поблагословили на переможну війну.

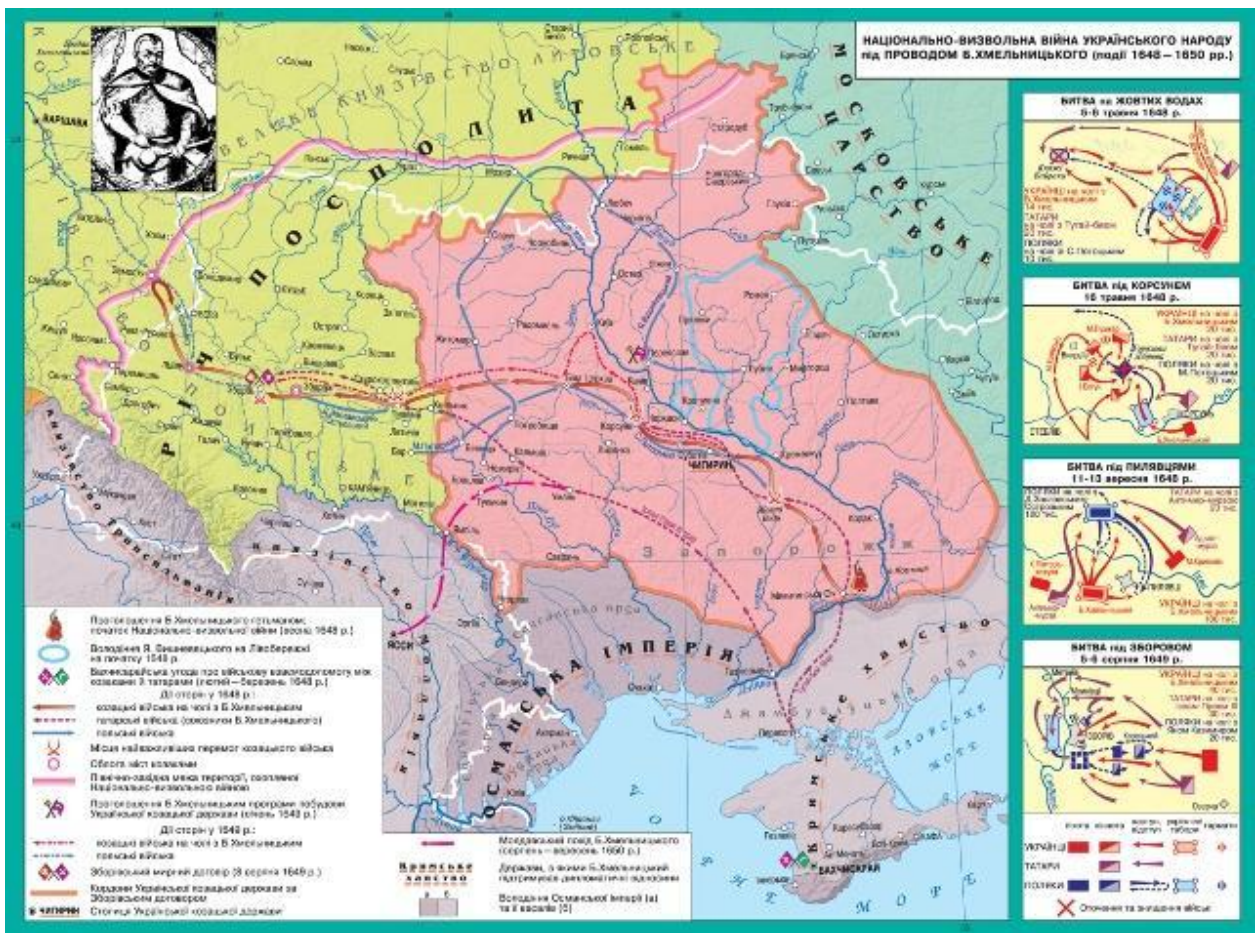
Мал. 2. В'їзд Богдана Хмельницького до Києва. Івасюк М. І.

У 1649 р. перемир'я було порушено поляками і військові дії відновилися. Військо польських магнатів на чолі з Єремією Вишневецьким опинилось в оточенні під *Збаражем*. **27 липня 1649 р.** козаки розпочали генеральний наступ, який тривав три години, але поляки втримали свої позиції. Наступного дня гетьман Хмельницький одержав звістку, що з Варшави на Збараж вирушило головне польське військо на чолі з королем Яном Казимиром. Хмельницький раптовим маневром виступив на зустріч королю, залишивши облогу Збаража. Хмельницький зустрів короля під *Зборовом*, де **5 серпня** розпочалась битва, раптовість атаки козаків гарантувала їм перемогу, але цьому завадили татари, які 6 серпня перейшли на сторону поляків, це змусило Хмельницького вдатись до дипломатії та укласти мир з Польщею.

Мал. 3. Діарама Зборівська битва. Художник Степан Нечай.

Зборівський мирний договір. Після напружених переговорів **8 серпня 1649 р.** було укладено мирний договір. За умовами угоди визначалася козацька територія, яку можна трактувати як зародок Української козацької держави (Гетьманщини). Гетьманщина визнавалась польським урядом у межах **Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводства**. Волинь та Поділля залишались під владою польського короля. У Гетьманщині влада належала гетьману (звідси і назва держави), резиденція якого знаходилась у Чигирині. Коронне польське військо на цю територію доступу не мало. Водночас на території козацької держави зберігалась польська адміністрація, хоча на всі відповідальні пости король мав право призначати тільки православних шляхтичів. Зборівська угода зберігала Вольності Війська Запорозького, **число реєстрових козаків встановлювалося у 40 тис. осіб** (насправді їх було значно більше) і проголошувалась амністія всім учасникам козацько-селянської війни. Католицька і православна шляхта зрівнювалася у правах, а православний Київський митрополит мав увійти до польського сенату. Питання про унію передавалось на розгляд сейму.

Мал. 4. Карта національно-визвольної війни.

3. Становлення Гетьманщини.

Органи державної влади. Найвищим законодавчим органом держави стала *Генеральна рада* - загальна рада всього війська, але оскільки такі ради відбувались дуже бурхливо то поступово їх роль перебрали старшинські ради, які складались з полковників і Генеральної старшини. Виконавча й судова влада зосереджувались в руках гетьмана, який скликав Генеральну та *Старшинські ради*, видавав універсали, керував дипломатичними відносинами. Керувати всіма справами внутрішнього управління було завданням генеральної старшини - *уряду*, що фактично виконував функції кабінету міністрів.

Адміністративно-територіальний устрій. Було ліквідовано воєводства, повіти, замість них створювались полки та сотні. На 1649 р. налічувалось **16 полків**. Кожен полк очолював полковник, який обирався або призначався гетьманом. Запорізька Січ була окремою одиницею адміністративно-територіального поділу. Містами, що мали магдебурзьке право керували магістрати на чолі з війтами. У селах справами відали старости, яких обирала селянська громада, а справами козаків - обрані ними отамани.

Фінансова система. Організація державного апарату, утримання війська та дипломатична діяльність потребували чималих коштів. Грошовими справами керував гетьман. Існувало кілька джерел прибутку військового скарбу, і передусім - земля, що перейшла в користування скарбу, сільськогосподарські промисли та плата за їхню оренду. Існували і загальні податки, за одиницю оподаткування брався двір. Із грошових знаків найпоширенішим в обігу були польські монети, згодом московські й турецькі гроші. Згодом розпочалось карбування власної монети.

Місце України в міжнародних відносинах. Становлення незалежної Української держави відбулося в умовах завершення *Тридцятилітньої війни* та в перші роки після укладення Вестфальського договору. Згідно з умовами цього договору послабилися позиції Німеччини, Ватикану й частково Речі Посполитої. Натомість, помітно зміцнилося становище Швеції, що створювало потенційну загрозу польським інтересам у Прибалтиці. Міжнародне становище України визначалося ставленням до неї польської еліти. Безперечно, польська шляхта сприймала можливість виокремлення українських земель у окрему державу як катастрофу. Тому протягом усього періоду гетьманування Богдана Хмельницького польські правлячі кола не бажали йти на порозуміння з українцями і докладали максимум зусиль аби послабити позиції української влади на міжнародній арені. Для цього уряд Речі Посполитої постійно намагався підбурити до боротьби проти України ряд інших держав: *Францію, Австрію, Ватикан, Швецію*. І лише у складний, навіть катастрофічний період своєї історії, так званий «Потоп», Ян Казимир погодився визнати козацьку Україну як автономну частину Речі Посполитої.

Не сприяли українцям і *позиції країн Центральної та Західної Європи*, які так чи інакше симпатизували Польщі та не бажали погіршення з нею відносин. Підтримував Річ Посполиту і Ватикан, якому була вигідна політика окатоличення українського населення польською владою. Пруссія та Австрія значно сприяли польському уряду, зокрема остання сприяла вербуванню на своїх територіях найманців для коронної армії.

Зовсім іншу позицію зайняли *північні держави – Англія та Швеція*. Тодішній лорд-протектор *Олівер Кромвель* відверто симпатизував Хмельницькому, існує чимало суперечок стосовно реального контакту між цими двома геніями свого часу, але як би там не було з далеких британських островів події в Україні сприймали із захватом. Щодо Швеції, то її та Гетьманщину об'єднували спільні інтереси – *послаблення чи розгром Речі Посполитої*, тому безперечно, що Хмельниччині Швеція симпатизувала, оскільки реально послаблювала її суперника.

Не менш важливою була позиція *країн Південно-Східної Європи – Молдавії, Валахії і Трансільванії*. Ці князівства були близькими до України, перебували у васальній залежності від Османської імперії, а також

перебували у близьких зв'язках з Польщею. Проте якоїсь єдиної позиції стосовно подій в Україні правлячі кола цих буферних держав так і не виробили, тому в різні періоди займали різну позицію.

Знову ж таки, неоднозначне ставлення до подій на українських землях було в південного сусіда – **Кримського ханства**. Напружені відносини з Річчю Посполитою, часті військові сутички з нею сприяли симпатії до українців, але водночас Крим, який не прагнув посилення жодної сторін проводив політику збереження рівноваги в україно-польському конфлікті. Покровительці Криму – Османські імперії була досить вигідна боротьба українців, оскільки завдавала ударів її давньому ворогові – Речі Посполитій. Знову ж таки в обмін на допомогу, турецька сторона вимагала прийняття протекції султана.

Не додавала впевненості позиція **Росії**, яка зовсім не була зацікавлена у створенні незалежної України, також боротьбу українців намагалася використати для дипломатичного тиску на Річ Посполиту, щоб повернути Смоленщину. Як і кримська правляча еліта російська дотримувались політики виснаження обох сторін та не поспішала надавати допомогу, та всяко використовуючи на свою користь події Національної революції.

Таким чином, основна проблема полягала в тому, що геополітичні інтереси жодної з країн Європи та Османської імперії не передбачали створення незалежної України. Тому Україну не сприймали як рівноправний суб'єкт міжнародних відносин. Як зазначають В. Смолій та В. Степанков, рацію мав І. Лисяк-Рудницький, стверджуючи, що гетьман «гостро відчував вразливість геополітичного становища України, і його як і Бісмарк переслідував «кошмар коаліцій». Звідси можна зробити висновок, що гетьману вигідніше було тримати татар як ненадійних союзників, ніж мати ще одного ворога в тилу.

4. Воєнно-політичні події 1650 - 1653 рр.

Укладаючи Зборівський договір 1649 р., кожна зі сторін розуміла, що це ще далеко не розв'язання конфлікту, тобто підписання Зборівського миру не привело до ліквідації основних суспільних протиріч, тому в 1651 р. воєнні дії відновилися. Почалося протистояння з Поділля, куди вирушило військо польного гетьмана **М. Калиновського**, що зав'язав бій із **Д. Нечасем**, який загинув у сутичці. Дорогу шляхетському війську заступив **І. Богун**, Калиновський з боями відступив до Кам'янця-Подільського, а потім далі на захід. В травні М. Калиновський прибув до королівського табору. Цей похід і розпочав новий період війни.

Битва під Берестечком. Вирішальна битва відбулась впродовж **18(28)-30.06.(10.07). 1651 р.** поблизу м. Берестечка. Татарські війська під проводом хана **Іслам-Гірея** не витримавши сильного гарматного вогню покинули поле бою. Хмельницький поїхав за ними, щоб повернути

хана. Українські війська залившись без керівництва були оточені королівською армією. В такому складному становищі, якому опинились козаки після втечі татар, вони зуміли не лише відбивати атаки ворога, але й атакувати ворога. Проте панічні настрої, відсутність Хмельницького та інженерні роботи шляхти змусили козаків пробиватися. Проте через недовіру простих козацьких селян до старшини почалася паніка, люди кинулися просто на польські позиції, думаючи, що старшина хоче втекти. У цій складній ситуації **І. Богун** прикривав відступ козаків. Втрати становили до 8 тисяч, причому більшість загинули не від рук ворога, а внаслідок сум'яття на переправах. Загін з 300 козаків мужньо захищався на одному з островів, вони відхилили пропозицію коронного командування здатися. Останній козак захищався протягом 3 годин, від відмовився від королівської пропозиції дарувати йому життя за мужність, тоді його було вбито.

Мал. 5. Бій під Берестечком. Орленов А. О.

Поразка під Берестечком змусила Б. Хмельницького **18 вересня 1651 р.** укласти **Білоцерківський мирний договір**. За його умовами більш як удвічі скорочувався козацький реєстр (до 20 тис. козаків), утричі зменшувалася підвладна йому територія — козацькою територією визнавалось лише Київське воєводство. До Брацлавського та Чернігівського воєводств поверталася польська адміністрація, магнати й шляхта отримували свої довоєнні маєтки.

Битва під Батогом. 22-23.05. біля г. Батіг поблизу м. Ладижина на Брацлавщині (тепер Вінницька обл.) відбулася генеральна битва, в якій козацьке військо вцент розгромило польські хоругви. Несподіваним ударом 22.05. (1.06) козацькі полки атакували польське військо і змусили ворога відступити в табір. Оточивши польський табір, вранці 23.05(2.06) у кількох місцях прорвали ворожу оборону. Бій у таборі точився цілий день і

завершився повним розіромом польської армії. В цій битві полягло майже все польське військо та німецькі найманці, бл. 8 тис. жовнірів. Загинув і сам гетьман М. Калиновський. Українські війська зайняли територію України до р. Случ.

Молдовські походи 1652 - 1653 рр. Після Батозької перемоги українське військо вступило до Молдови та змусило *Василя Лупула* виконати попередні домовленості про шлюб його дочки з Тимошем Хмельницьким. Занепокоєні українсько-молдавським союзом, *Польща, Валахія та Трансільванія* утворили антиукраїнський союз. Навесні 1653 р. валаський господар Матвій Басараб захопив Ясси і посадив на престол свого ставленника. Лупул звернувся по допомогу до Хмельницького. 21-22 квітня 1653 р. українське військо на чолі з Тимошем Хмельницьким розбило загони агресорів та відновило владу Лупула. Але цього виявилось мало і Лупул підбурив Тимоша до походу на Валахію. У *фортеці Сучава* козаки потрапили в облогу, під час якої було смертельно поранено Тимоша Хмельницького.

Жванецька облога. Протягом 1653 р. тривали бойові дії на Брацлавщині, де козаки під проводом І. Богуна розіромили під Монастирищем загони С. Чарнецького. Наприкінці серпня 1653 р. польська армія під командуванням короля Яна II Казимира вирушила в Україну і зосередилась під *м. Жванцем над Дніпром поблизу Кам'янця* (село Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.). Назустріч польським частинам виступила українська армія, до якої наприкінці вересня приєдналися татарські загони на чолі з ханом Іслам-Гіреєм III. У запеклих боях козацькі загони завдали ряд поразок польським частинам і отчили королівське військо. Облога тривала понад два місяці. В польському таборі почався голод, спалахнули епідемії. Над польською армією нависла заіроза неминучої катастрофи. Але й цього разу польські війська від повного знищення врятували татари. Кримський хан Іслам-Гірей III, підкуплений польським королем Яном II Казимиром, уклав з Польщею сепаратну угоду. За цих обставин Б. Хмельницький був змушений піти на перемир'я. За умовами перемир'я, Білоцерківський мирний договір 1651 р. скасовувався, а відносини між Україною і Польщею регулювались знову на основі Зборівською договору 1649 р.

5. Українсько-московський договір 1654 р. та продовження Національно-визвольної війни

Переяславська рада. Після Жванецької битви Б. Хмельницький був змушений піти на переговори і погодитися на умови польської о уряду, оскільки дізнався про рішення Земською собору Московської держави прийняти Військо Запорозьке «під руку» царя Олексія Михайловича. У ході переговорів між гетьманським урядом та Москвою наприкінці 1653 р. українська сторона постійно домагалася від царя підтвердження прав та привілеїв Запорозького Війська, української шляхти, православного

духовенства та міст. У відповідь царські послы запевняли гетьмана Б. Хмельницького та старшину, що всі права та порядки, які існували в Україні, будуть збережені.

Однак вже в процесі безпосередньої підготовки та в ході Переяславської ради виникли непорозуміння між обома сторонами. Так, зокрема, московський посол, боярин **В. Бугурлін** відмовився від будь-яких зобов'язань на користь України, у т. ч. і від складення присяги від імені царя, про гарантування прав і привілеїв козацтва, шляхти, духовенства та міщан України. Такий хід подій стурбував Б. Хмельницького та старшину, які вирішили домогтися письмового підтвердження своїх прав. З цією метою було розроблено вимоги до царя, що склалися з 23 пунктів, або статей. Ці т. зв. «Просительні статті» гетьман доручив відвезти до Москви посольству, яке очолювали генеральний суддя Війська Запорізького **Самійло Богданович-Зарудний** та переяславський полковник **Павло Тегеря**.

8 січня 1654 р. відбулася Переяславська рада, на якій Б. Хмельницький та частина старшини склали односторонню присягу навірність московському цареві. Умови союзу були затверджені у Москві в березні 1654 р. Згідно з цим документом, який був головним у всьому комплексі документів увійшов до історії під назвою «**Березневі статті**», передбачалось, що:

- збір податків на користь царської скарбниці будуть вести українські урядники;
- встановлювалася платня уряду Війська Запорозького;
- заборонялись зносини гетьмана з турецьким султаном та польським королем;
- підтверджувалося право Київського митрополита і всього духовенства на маєтності, якими вони володіли;
- московський уряд зобов'язувався вступити у війну з Польщею весною 1654 р.;
- передбачалось утримання російських військ на кордонах України з Річчю Посполитою;

- у випадку татарських нападів на Україну передбачалось організувати проти них спільні походи з боку як України, так і Московії.

Мал. 6. Переяславська рада., Хмелько М. І.

Кампанії 1655 - 1657 рр. Після цього Кримське ханство уклало союз з Річчю Посполитою. Військові дії україно-російських військ проти поляків і татар відбувалися з перемінним успіхом. Генеральна битва під **Охматовим** (на Дрижиполлю) в січні 1655 р. не принесла перемоги жодній зі сторін. У жовтні 1656 р. Московська держава та Річ Посполита уклали між собою **Віленське перемир'я**. Українську делегацію, на вимогу московської сторони, не було допущено до вироблення умов перемир'я. Такі дії зі сторони Москви фактично означали **денонсацію українсько-російського договору 1654 р. в односторонньому порядку**. Цей факт серйозно занепокоїв Б. Хмельницького. Він зробив спробу утворити антипольську коаліцію з **семигородським князем Юрієм II Ракоці та Швецією**, яка почала війну проти Польщі.

Київський полковник і генеральний суддя **Антін Жданович** у 1657 р. за дорученням Б. Хмельницького був призначений наказним гетьманом 20-тисячного українського корпусу, який спільно з військами **семигородського князя Юрія II Ракоція і шведського короля Карла X Густав** а брав участь у бойових діях проги Польщі. Успішна діяльність корпусу полковника А. Ждановича завершилася включенням до складу Гетьманщини **Волині, Турово-Пінщини та Берестейщини**. Союзницькі війська спільними зусиллями визволили Галичину і поступово зайняли значну частину території Польщі, в т. ч. міста **Ланцут, Краків і Варшаву**. Однак, влітку 1657 р. деякі непорозуміння між союзниками (А. Ждановичем і семигородським князем Юрієм II Ракоці) і демагогічна агітація царського агента Желябуського призвели до відмови частини козацьких військ від продовження воєнних дій і повернення їх в

Україну. Звістка про самовільний виступ корпусу А. Ждановича з Польщі тяжко вразила Б. Хмельницького і стала однією з причин його *передчасної смерті 27.07.1657 р.* Перед смертю гетьмана, за його волею і погодженням з козацькою старшиною, наступником Б. Хмельницького було визначено його *молодшого сина Юрія*.

**Періодизація Національно-визвольних змагань під керівництвом
Б.Хмельницького**

Період	Зміст
1648-1649 рр.	Наростання визвольної боротьби. Визнання урядом Речі Посполитої певної самостійності за Україно.
1650-1653 рр.	Тривала й виснажлива боротьба між козацтвом і поляками не принесла успіху жодній зі сторін.
1654-1655 рр.	Надання Московською державою військової допомоги Україні. Успішне завершення україно-московськими військами літньо-осінньої кампанії 1655 р. в Україні.
1656-1657 рр.	Укладення Україною військового союзу зі Швецією та Трансільванією. Спільні дії козацтва зі шведською та трансільванською армією проти Польщі.

Основні терміни, поняття, імена:

1648 р. - Жовтоводська, Корсунська та Пилявецька битви.

1649 р. - Зборівська битва. Укладення Зборівського договору.

1651 р. - Берестецька битва. Укладення Білоцерківського договору.

1652 р. - Батозька битва.

1654 р. - укладення українсько-російського договору.

1656 р. - Віленське російсько-польське перемир'я.

1657 р. - смерть Богдана Хмельницького.

Білоцерківський договір - визначення території гетьманського врядування у межах Київського воєводства; установлення 20-тисячного козацького реєстру.

Березневі статті - збереження самостійності гетьманської внутрішньої політики; регламентація козацької зовнішньополітичної діяльності; встановлення 60-тисячного козацького реєстру.

Богун Іван - вінницький (кальницький) полковник, завдяки його героїчним діям у Берестецькій битві козацьке військо було врятоване від повного розгрому польською армією.

Брацлавщина - східна частина Поділля, що переважно збігається з територією сучасної Вінничини.

Віленське перемир'я - припинення бойових дій між Річчю Посполитою й Московією; спільність у воєнній кампанії проти Швеції та Бранденбургу, можливе обрання російського царя на польський трон.

Волинь - територія в басейні приток р. Прип'ять і верхів'їв Західного Бугу з центром у місті Луцьк.

Галичина - обширна територія західноукраїнських і польських земель, українська частина якої збігається з сучасними територіями Львівщини, Тернопільщини та Івано-Франківщини.

Генеральна рада - загальна рада, найвищий законодавчий орган Війська Запорозького.

Генеральна старшина - генеральний військовий штаб, орган управління і зовнішньої політики, уряд Війська Запорозького.

Гетьман - очільник Війська Запорозького, який обіймав вищу адміністративну, військову і судову владу.